

प्रकरण सहावे

निष्कर्ष

नाटक हा पुरातन असा वाङ्मय प्रकार आहे. ही नाट्यपरंपरा भारतात वेदकालापासून चालत आलेली आहे. या काळात प्राचीनांनी चार वेद मांडले. आचारसंहिता म्हणजेच जीवनमूल्य सांगण्यासाठी ऋग्वेदाची निर्मिती झाली तर सामवेदात गायनकलेवर भर दिलेला दिसतो अथर्ववेदात मंत्र, तंत्र, जादूटोणा इत्यादींचा समावेश आहे आणि चौथा यजुर्वेद अशा चार वेदांच्या पासून नाट्यपरंपरा भारतात आहे.

नाट्यछटेच्या दृष्टीने विचार करता, दिवाकर जेव्हा नाट्यछटा लिहू लागते तेव्हा त्यांच्या डोक्यासमोर ब्राउनिंगचे मोनोलोग्ज होते. मात्र दिवाकरांनी ब्राउनिंगचा फक्त घाटच उचलला आणि आपल्या स्वतःच्या संस्काराने परिपूर्ण नवे रूप दिले. अशा प्रकारे मराठी वाङ्मयात नाट्यछटा लिहून एका नाट्यपूर्ण अशा वाङ्मय प्रकाराची भर घातली.

अशा नाट्यपूर्ण असणा-या नाट्यछटा या वाङ्मयप्रकाराची परंपरा फार प्राचीन आहे. भारतातील प्राचीन नाट्यातील भाषांच्या रूपाने ही परंपरा आपल्याला पाहावयास मिळते. आणि हे 'भाषण' १३ व्या शतकापासून १८ व्या शतकापर्यंत भारतात दक्षिणेकडे लिहिले गेल्याचे उल्लेख सापडतात म्हणजे ही परंपरा ५०० वर्षांची आहे. परंतु या भाषांचा उल्लेख 'नाट्यशास्त्रात' दशरूप प्रकार म्हणून आलेला आहे. आणि नाट्यशास्त्राचा विचार करता ही परंपरा तब्बल दोन हजार वर्षांची आहे. एवढी प्रदीर्घ परंपरा भाषांच्या पर्यायाने नाट्यछटेच्या मागे असल्याचे आढळते.

अशी प्रदीर्घ परंपरा असलेला परंतु काहीसा आत्ता पर्यंत उपेक्षित राहिलेला हा नाट्यछटा वाङ्मय प्रकार या अभ्यास करून तो प्रकाशात आणणे

मला इष्ट वाटले म्हणून दिवाकरांच्या या ५१ नाटयछटेचा एम्. फिल. साठी अभ्यास करण्याचे ठरविले.

नाटयानुकूल मनोवृत्तीचे दिवाकर हे नाटयछटेचे अग्रदूत आहेत. अशा या नाटयछटा आपल्या स्वतंत्र व तेजस्वी वैशिष्ट्यांनी झळकू लागून त्यांनी रसिकमने आकृष्ट केली हे समजून घेवून त्याचे प्रबोधन व्हावे आणि यादृष्टीने त्याचा दस्तावेज विद्यापीठात असावा, एम. फिल पदवीच्या निमित्ताने हे काम होईल असे वाटल्याने हे काम करायचे ठरविले.

या नाटयछटेच्या अभ्यासाचे स्वरूप खालीलप्रमाणे पकरणानुसार दिलेले आहे.

प्रकरण १ ले : दिवाकरांचे चरित्र - चित्रण

दिवाकरांचा जन्म १८ जानेवारी १८८९ रोजी पुणे येथे गार्ग्यगोत्री यजुर्वेदी ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांचे वडिल गोविंद दिवाकर यांनी दिवाकरांना अडीच वर्षांचे होताच आजीच्या मांडीवर दत्तक म्हणून दिले. साहजिकच शंकर गोविंद दिवाकर ऐवजी त्यांचे नाव शंकर काशीनाथ गर्गे असे झाले.

दिवाकरांचे दत्तक वडिल काशिनाथपंत हे चैनी व विलासी वृत्तीचे असल्याने शिवाय लोकचर्चेचा विषय झालेले चरित्र्य असल्यामुळे त्यांना दत्तक म्हणजेच आजोळचा मंडळीबद्दल प्रेम वाटण्यापेक्षा तिरस्कारच वाटत होता. या आजोळबद्दल दिवाकरांच्या लहानपणी त्यांच्या घरात फारसे चांगले वोलले जात नव्हते. 'हा वंश निर्वश होणार आहे. या घराला तसा शाप आहे, हे उमलत्या वयातच त्यांना घरातल्या मंडळीच्या वोलण्यातून कळले होते. योगायोगाने हा शाप पुढे दिवाकरांच्या बाबतीत खराही ठरला.

दिवाकरांसह एकूण सात भावंड पैकी चार भाऊ व दोन बहिणी होत्या. वामन मोठा त्यानंतरचे दिवाकर व मग गणेश, हरी, विष्णू आणि आउत्ताई व बबुताई या दोघी बहिणी. ही सर्व भावंडे यथातथाच शिकली. त्याला कारण त्यांची कौटुंबिक परिस्थिती हेच होय.

दिवाकर स्कूल फागनलची परीक्षा पास झाल्यानंतर वयाच्या १९ व्या वर्षी पुण्यात असिस्टंट सुपरिटेण्डेंट ऑफ पोलिस या ऑफीसमध्ये नोकरी नंतर विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या प्रायमरी स्कूलमध्ये प्राथमिक शिक्षक म्हणून काम केले. याच शाळेत पुढे ते असिस्टंट हेडमास्तर झाले. परंतु तिथेही काही कारणावरून राजीनामा दिला. त्यानंतर त्यांचे वर्गमित्र दत्तो वामन पोतदार यांच्या सहकार्याने नूतन मराठी विद्यालयात शिक्षक म्हणून काम केले.

दिवाकरांचा विवाह १९१० साली कोल्हापूर येथील विष्णू नरसिंह पाठक यांच्या सखू नावाच्या मुलीशी झाला. दिवाकरांना सात वर्षांच्या संसारीक जीवनात एकूण चार अपत्ये झाली. गंगू, रामचंद्र, गोदावरी आणि चौथ्या बाळंतपणात मूल आणि बायको दोघेही एकाच दिवशी दगावली. यातील गंगू ही प्लेगने वयाच्या पाचव्या वर्षी निधन पावली तर रामू हा त्यांच्या बायकोच्या मृत्यूनंतर पाच वर्षांनी क्षयाच्या विकाराने निधन पावला. दिवाकरांच्या दुर्दैवी आयुष्यातील एक मोठे सुदैव म्हणजे, त्यांच्या मृत्यूनंतर एक वर्षाने गोदावरी घटसर्पाने दिवंगत झाली.

दिवाकरांचे वाचन चौफेर होते. इंग्रजी वाचनाकडे त्यांचा विशेष कल होता. शेक्सपीअर, बाउनिंग, वॉल्ट वीटमन, डांटे, शेली, टॉलस्टॉय यासारख्या पाश्चिमात्य थोर विचारवंतांचे वाङ्मय त्यांनी अभ्यासले तसेच कवि कुलगुरु केशवसुतांच्या साहित्यावर तर त्यांचा विशेष जीव होता. ते वाचून त्यावर त्यांनी संशोधनात्मक असे लेखनही केले आहे. याशिवाय गडकरी, वालकवी, मर्ढेकर, माधवराव पटवर्धन, वि.द. घाटे, अनंत काणेकर, पु.य. देशपांडे, आ.रा. देशपांडे, श्री. वि. वर्तक, के. ना. काळे, प्र. के. अत्रे यासारख्या उदयोन्मुख मंडळीत तर ते वरचेवर वावरत होते.

दिवाकरांच्या वाचनाचा वैशिष्टपूर्ण परिणाम त्यांच्या लेखनावर झालेला दिसतो. अनुवाद किंवा रुपांतर त्यांनी केले नाही. जे केले ते लगेच अनुवादीत लेखन फाडूनही टाकले. त्यानंतर त्यांनी स्वतंत्र अशा ५१ नाटयछटेची निर्मिती केली. या छटा मोनोलॉगज वरून जरी सुचल्या असल्या

तरी देखिल त्यातील आशय हा मध्यमवर्गीय जीवनांशी निगडीत आहे. त्यानंतर त्यांनी 'निपात्री संवाद'; 'मी माझ्याशी ही' आत्मसंवाद मालिका; 'एकांकिका', 'नाटके', 'कथा', 'ललित गद्य', 'केशवसुत संशोधन' आणि १९१० पासून १९३० पर्यंत लिहिलेली रोजनिशी व १९१६ ते १९३१ या कालावधीत केलेला पत्रव्यवहार हे सर्व लेखन त्यांनी गांभीर्यपूर्वक स्वतःच्या अनुभवसृष्टीशी, जीवनचिंतनाशी आणि कलादृष्टीशी अत्यंत प्रामाणिक राहून केले.

असे महानुभव साहित्याप्रमाणे अल्पाक्षर-रमणियत्वाने शोभणारे साहित्य निर्माण झाल्यानंतर वयाच्या अवघ्या त्रैचाळीसाच्या वर्षी म्हणजेच १ ऑक्टोबर १९३१ रोजी न्यूमोनियाच्या आजाराने निधन पावले.

प्रकरण २ रे : नाटयछटा या वाङ्मय प्रकाराची थोडक्यात मीमांसा

नाटयछटा या वाङ्मयाची परंपरा फार प्राचीन म्हणजे जवळ-जवळ दोन हजार वर्षांची आहे. 'दशरूप' ते 'भाण' ते 'नाटयछटा' असा हा दोन हजार वर्षांचा प्रवास करून दिवाकरांनी पूर्वीच्या भाणरूपी नाटयछटेला चिरस्थायी रूप प्राप्त करून दिले. अशा प्रकारे या नाटयछटा तंत्रातून निर्माण होण्याऐवजी दिवाकरांच्या नाटयछटेतून एक विशिष्ट तंत्र निर्माण झाले. रसिक, प्रेक्षक जेव्हा तीन अंकी नाटक पाहून प्रेक्षागृहातून बाहेर पडतो तेव्हाच ख-या अर्थाने त्याच्या डोव्यात नाटक सुरु झालेले असते पण नाटयछटेचे तसे नाही. नाटयछटा दोन-तीन मिनिटांत प्रेक्षकांवर इष्ट तो परिणाम करते आणि प्रेक्षकाला त्याचा आस्वादही लगेच घेता येतो. इथे विचार करावयास संधीच नसते. आपोआपच त्यातून जे छटाकारांना व्यक्त करावयाचे असते ते प्रेक्षकांना समजत असते.

सादरीकरणाच्या दृष्टीने विचार करता नाटकाप्रमाणे नाटयछटेत अनेक पात्रे नसतात. एकच पात्र नाटयछटा रंगमंचावर सादर करित असते. इतर पात्रे फक्त अदृश्य स्वरूपात गृहित धरलेली असतात. अशा अदृश्य स्वरूपांत गृहित धरलेल्या अनेक पात्रांचे हावभाव त्यांच्या नाजूक हालचाली, आवाजातील

बदल, चेह-यावर वेगवेगळ्या स्थितीत प्रकटणारे भाव हे त्या एकाच पात्राने तितक्याच एकजिवपणाने चित्रित करावे लागतात त्यामुळेच दिवाकरांची नाटयछटा अभिनेत्याच्या दृष्टीने आव्हान ठरते. अशा प्रकारे नाटयछटाकार हा नाटककारापेक्षा अधिक प्रतिभावंत असतो हे आपल्याला मान्यच करावे लागते. यादृष्टीने या प्रकरणंत विचार केला आहे.

प्रकरण ३ रे : दिवाकरांच्या ५१ नाटयछटांची

स्थूल रुपरेषा - आढावा

दिवाकरांच्या नाटयछटांचा स्थूलपणाने आढावा घेत असताना त्यांचे पुढील काही गटात वर्गीकरण करून अभ्यास केला आहे.

‘रूपकात्मक प्रकृतीच्या नाटयछटा, विसंगतीवर आधारलेल्या, कारुण्यमय, स्वप्नमय, चिंतनपर मनोविश्लेषणपर, मानवी वृत्ती-प्रवृत्तीचे दिग्दर्शन, छटाकारांच्या वैयक्तिक जीवनावरील, व्यक्तीचित्रणात्मक, सामाजिक दृष्टीकोनात्मक वर्तमानपत्री, क्षणचित्रे, आध्यात्मिक विचार व्यक्त करणा-या अशा विविध अंगाने या प्रकरणात अभ्यास केला आहे.

प्रकरण ४ थे : नाटयछटेतील सामाजिक

विचारांचा अभ्यास

रामध्ये प्रामुख्याने पांढरपेशी आणि सामान्य कुटुंबातील लोकांचे चित्रण, अनाथ विधवा, अन्यायग्रस्त स्त्रीया, पुनर्विवाह, पुनर्जन्म, बालाजरठविवाह, बालविवाह, अंधः श्रद्धा, जातीभेद, दारिद्र्य, प्लेगसारख्या रोगांच्या साथी, पुरुष प्रधान संस्कृतीतील पुरुषांची अरेरावी, आर्थिक, कौटुंबिक समस्या, त्याचप्रमाणे हिमालयाच्या उंचीएवढी हिमालयाची सावलीही उंच असावी लागते. त्याप्रमाणे दिवाकरांच्या नाटयछटेतून स्वतःच्या अनुभूतीशी प्रामाणिक राहून त्यांच्या गांभिर्यपूर्व चिंतनातून प्रसविलेले त्यांचे विचार या सर्वांचा यात ऊहापोह केला आहे.

सौंदर्याचा अभ्यास

तत्त्वचिंतन आणि काव्य यांचे जवळचे नाते मराठी कवितेत अगदी संत काळापासून पाहायला मिळते त्यात नाटयात्मकता सहजपणे आलेली दिवाकरांची नाटयछटा ही तत्त्वचिंतन, काव्य आणि नाटयात्मकता अशा त्रिवेणी संगमातून प्रकटलेली आहे. अशा प्रकारे दिवाकरांच्या नाटयछटेचं पचाशी असणारे नाते अगदी जवळचे आहे. विचार, वर्णनपरतेपेक्षा भावना व्यवतीला चटकन भिडणा-या असतात. नाटयछटा सादर होत असताना रसिक, प्रेक्षक ऐकत असतो. म्हणजेच त्याचे एक मन ग्रहण करित असते तर दुसरे मन त्यावर लगेचच प्रतिक्रिया देत असते. त्यामुळे रसिक प्रेक्षकांचे कुतूहल ताणले जात नाही. अशा प्रकारे कमी काळात औच्युक्व्य निर्माण करणे हे नाटयछटेचे आव्हान ठरले आहे.

अलिकडच्या चारोळी आणि काव्य यात जेवढे साम्य आहे तेवढेच नाटयछटा आणि नाटक यात साम्य आहे.

दिवाकरांनी आपल्या नाटयछटेत कल्पनात्मक कल्पनेतून केलेली सौंदर्याची निर्मिती; त्यातील साहित्य-कला तत्व याचा अभ्यास यात केला आहे. याशिवाय नाटयछटेतील सौंदर्यत्व, शब्द, वेळ, विचार, यांची बंधने सांभाळून नाटयछटेची निर्मिती, सूक्ष्म बुद्धीला आकलन होईल असा गहन विचार आणि त्याचा तितकाच तरल अनुभव; त्यामुळे नाटयछटेत आलेली 'सहजता', त्या-त्या विषयाला अनुलक्षून वापरलेली भाषाशैली, दिवाकरांची प्रगल्भ श्रद्धाशील जाणीव इत्यादी गोष्टी या प्रकरणात नमूद केल्या आहेत.

“दिवाकरांच्या ५१ नाटयछटेचा चिकित्सक अभ्यास” करताना; उपलब्ध पुस्तकांचा संदर्भ घेऊन केलेला आहे. हा अभ्यास सर्वांगीण वाजूने करण्याचा प्रयत्न या प्रबंधात केला आहे.

परिशिष्ट

१८ जानेवारी १८८९	जन्म. पुणे
	जन्मनाव : शंकर गोविंद दिवाकर
	गार्ग्यगोत्री यजुर्वेदी ब्राम्हण.
१८९१	आजीच्या मांडीवर दत्तक
	नवे नाव : शंकर काशीनाथ गर्गे
१९०८	स्कूल फायनलची परीक्षा उत्तीर्ण.
	असिस्टंट सुपरिटेण्डेंट ऑफ पोलिसच्या ऑफीसात
	कारकून म्हणून नोकरीस सुरवात.
२४ जून १९१०	कोल्हापूर येथील विष्णू नरसिंह पाठक यांच्या सख्खू
	नावाच्या मुलीशी विवाह. सासरचे नाव - राधा.
१ ऑगस्ट १९१०	नोकरीत कायम. पगार १५ रुपये
११ डिसेंबर १९१०	प्रा. वासुदेव बळवंत पटवर्धन यांचा परिचय.
	१९११ लेखनास सुरवात
	१९११ पहिले अपत्य मुलगी. नाव - गंगा
	१९११ नाटयछटा लेखनास सुरुवात.
१९११ ते १९१६	लेखनाचा बहराचा कालखंड (निपात्री संवाद, एकांकिका, आत्मसंवाद यांचे लेखन)
२६ एप्रिल १९१२	डोळे बिघडल्याने नोकरीचा राजीनामा.
१ जून १९१२	डिस्प्रेस्ड क्लासेस मिशनच्या सेंट्रल प्रायमरी
	स्कूलमध्ये शिक्षक, प्रथम पगार १५ रुपये नंतर
	असिस्टंट हेडमास्तर, हेडमास्तर पगार २३ रुपये.
२ ऑगस्ट १९१३	मुलाचा जन्म. नांव - रामचंद्र
२३ सप्टेंबर १९१४	जन्मदात्या मातोश्री सौ. रमाबाईचें निधन
१७ ऑक्टोबर १९१५	मुलीचा जन्म. नाव - गोदावरी

२३ नोव्हेंबर	१९१५	सेंट्रल प्रायमरी स्कूलमधील नोकरीचा राजीनामा.
२६ नोव्हेंबर	१९१५	नूतन मराठी शाळेत शिक्षक पगार १५ रु. पासून ७० रुपयांपर्यंत.
१२ ऑक्टोबर	१९१६	गंगाचा प्लेगने मृत्यू.
९ ऑगस्ट	१९१७	पत्नीचा बाळंतपणात मृत्यू.
६ मार्च	१९१८	एस.टी.सी. परीक्षा उत्तीर्ण.
९ एप्रिल	१९१९	दत्तक आईचा मृत्यू.
२२ ऑक्टोबर	१९२२	पुत्र रामचंद्रचे निधन.
२६ जून	१९२३	'कारकून' नाटकाचा प्रयोग.
१९२३ ते १९३१		केशवसुत कवितेचे संशोधन
१ ऑक्टोबर	१९३१	दिवाकरांचे निधन.
मे	१९३२	कन्या गोदावरीचे निधन.
	१९३३	नाटयछटा व इतर काही साहित्याचे पुस्तक प्रकाशित.
		संपादक : दत्तो वामन पोतदार,
		प्रकाशक : ग.गो.दिवाकर आणि बदर्स.
१९३९ ते १९४७		नाटयछटांची दुसरी व तिसरी आवृत्ती.
		संपादक : रा. कृ. लागू
		प्रकाशक : विष्णू गोविंद दिवाकर (स. गो. जोशी यांच्या सहकार्याने)
	१९५९	नाटयछटा. संपादक : विजय तेंडुलकर
		प्रकाशक : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
	१९९६	समग्र दिवाकर.
		संपादक : डॉ. सरोजिनी वैद्य
		प्रकाशक : पॉप्युलर प्रकाशन.